

FRAZELOGİYANIN MÜASİR TƏDQIQAT İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə ingilis dilindəki frazeologizmlərin tədqiq edilməsi, bu tədqiqatların əsas istiqamətləri araşdırılmışdır. Məqalədə göstərilmişdir ki, indi frazeologiyanın tədqiqində yeni metod və üsullardan istifadə olunur, bu sahədə müxtəlif məktəblər, elmi cərəyanlar fəaliyyət göstərir. Qeyd olunmuşdur ki, dilin frazeoloji sistemi tədricən çoxaspektli araşdırma obyektinə olmuş. Son dövrlərdə frazeoloji vahidlərin strukturu, semantikasi, qrammatik xüsusiyyətləri öyrənməyə başlanmışdır. Ötən əsrin 60-cı illərindən bəri istiqamətdə tədqiqatlar geniş vüsət almış və hazırda frazeologiya özünün elmi aparatı, nəzəriyyəsi olan bir sahə statusu almışdır. Sonda məqalədə vurğulanmışdır ki, məntiqi-anlayış və məxsusi lingvistik universaliləri kompleks şəkildə onların qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini, bir-birinə nüfuz etməsini, dialiktik vəhdətini nəzərə almaqla öyrənmək lazımdır.

Açar sözlər: *frazeologiya, lingvistika, frazeoloji vahidlər, semantika, lingvokulturoloji frazeologiya, kommunikativ-praqmatik frazeologiya, koqnitiv-diokursiv frazeologiya*

Modern research directions of phraseology

Summary

The article examines the phraseology of modern English, the main directions of these studies have been investigated. The article shows that new methods and techniques are now used in the study of phraseology, various schools and scientific currents in this field operate. It was noted that the phraseological system of the language gradually became the object of multifaceted research. Recently, the structure, semantics and grammatical features of phraseological units have been studied. Since the 1960s, research in this area has expanded, and now phraseology has gained the status of a field with its own scientific apparatus and theory. At the end of the article it is emphasized that it is necessary to study logical-conceptual and special linguistic universals in a complex way, taking into account their interrelation and interaction, interdependence and dialectical unity.

Key words: *phraseology, linguistics, phraseological units, semantics, linguocultural phraseology, communicative-pragmatic phraseology, cognitive-diocursive phraseology*

Giriş

Müasir lingvistikanın aktual problemləri çərçivəsində leksika və frazeologiyanın sistem yaratma əlaqələrinin kompleks təsviri dilin nominativ tərkibini təşkil edən vasitələri bir tam şəklinə gətirməyi metadil sahəsinin struktur dərki səviyyəsində həll etməyi də nəzərdə tutur. Semantik sahə problemi bir çox tədqiqatçıların əsərlərində təqdimatını və müxtəlif istiqamətlərdə həllini tapmışdır. Qeyd olunan istiqamətlərdə araşdırmalara bir baxış bucağından nəzər saldıqda, dildə leksika və frazeologiyanın sıx qarşılıqlı münasibətdə olub vahid leksik-frazeoloji sistemə inteqrasiya etdiyini görür və leksemlə frazeoloji vahidlərin nominativ funksiyalarının həddəndirilməsi fərziyyəsini irəli sürməyə imkan tapırıq. Bu isə metadil sahəsində semantik denotativ makro və mikroqrupları aşkara çıxarmağı aktuallaşdırır. Elm inkişaf etdikcə daha böyük həcmi pragmatik vahidlərin qurulma mexanizmi, bu yüksək tərtib vahidlərində iştirak edən vasitələrin funksional kommunikativ, eləcə də koqnitiv xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına meyil və tələbat artır.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu mənə dairəsini təyin etməkdən semantik səviyyədə funksionallığa keçid zəruriliyi, ehtiyacı diqqətə gətirdikcə daha çox cəlb edir. Fikrimizi bir qədər də dəqiqləşdirsək, hazırda ayrı-ayrı dillərin frazeoloji vahidlərinin çoxmənalılığı, sinonimliyi, omonimliyi və antonimliyini öyrənmək mərhələsinin arxada qalmasının müşahidə etsək də, bu semantik hadisələrin mətn yaratmadakı rolu, semantik sahədə funksionallığının tədqiqi müəyyən məsələlərə fərqli prizmadan yanaşmaq üçün geri qayıtmağın vacibliyini də hiss edirik. Təbii ki, məsələ frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu ilə məhdudlaşmır, frazeologiyayı müasir vəziyyəti və perspektiv tədqiqat istiqamətlərini əhatə etməlidir.

Frazeologiya dilin tərkibində quruluşca sözdən fərqlənən semantikasına görə əlahiddə, avtonom bir çoxluq yaradan vahidlərin aşkara çıxarılması, onların fərqləndirilməsi, adlandırılması, toplanması, təsnif edilməsi prosesində yaranmış və qeyd etdiyimiz kimi, ilk dəfə Ş.Ballinin tədqiqatında elmi-nəzəri mövqedən qiymətləndirilməsi zəminində dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Dilin frazeoloji sistemi tədricən çoxaspektli araşdırma obyektinə olmuş, frazeoloji vahidlərin strukturu, semantikasi, qrammatik xüsusiyyətləri

öyrənməyə başlanmışdır. Ötən əsrin 60-cı illərindən bu istiqamətdə tədqiqatlar geniş vüsət almış və hazırda frazeologiya özünün elmi aparatı, nəzəriyyəsi olan bir sahə statusu almışdır. Frazeologiya leksikologiya ilə onu əlaqələndirən bağları saxlasa da ondan, demək olar ki, ayrılmışdır. Hazırda paremiologiyanın frazeologiyadan diferensiasiyasının cürcətiləri görünsə də, hələ bu məsələnin gələcək taleyi haqqında proqnoz vermək çətinidir. Yarım əsrdən böyük bir dövrü əhatə edən inkişaf frazeologiyasının elmi-nəzəri və praktik məsələləri bazasında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklərin bir qismi, frazeologiyasının elmi irəliləyişləri ilə bağlıdır, başqa bir qismi linqvistikanın özünün irəli getməsi, yeni yollar tapması, yeni perspektivlər əldə etməsi ilə əlaqədardır. İndi frazeologiyanın tədqiqində yeni metod və üsullardan istifadə olunur, bu sahədə müxtəlif məktəblər, elmi cərəyanlar fəaliyyət göstərir. A.M.Çepasovanın frazeologiya məktəbi frazeologizmlərin müxtəlif semantik-qrammatik siniflərinin areallarını aşkara çıxarmış, onların komponent tərkibini və qrammatik kateqoriyaların müəyyənləşdirməyə başlamışdır.

Sabit birləşmələr frazeoloji sistemin element bazasını təşkil edir. Hər şeydən əvvəl, bu bazaya daxil edilən vahidlərin təyini, eləcə də təsnifi aydın və dəqiq olmalıdır. Sabit birləşmələrin frazeologiya mənsubluğunu aydınlaşdırmaq frazeoloji təhlil metodundan istifadə edilir. Bu metodun təşkilədiciləri frazeoloji eyniləşdirmə və frazeoloji təsviri əhatə edir [Kunin 1970, s. 52]. Frazeoloji eyniləşdirmə metodu frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı və linqvistik tədqiqat metodlarının təkmilləşdirilməsi prosesində cəllalanmışdır. Ümumiyyətlə, frazeologiyada istifadə olunan tədqiqat metodlarının yaranma, inkişaf və təkmilləşmə tarixi müəyyən ardıcılıqla şərh olunmamışdır. Ona görə də burada həmin metodlar haqqında bəhs etmək lazım gəlir.

N.Amosovanın kontekstoloji metodu 1963-cü ildə irəli sürülmüşdürsə [Amosova 2013], V.Arxaşelskinin variantiv metodu 1964, S.Qavrinin komplikativ metodu 1974-cü ildə frazeologiya metodları siyahısına daxil edilmişdir. Frazeoloji eyniləşdirmə metodu A.V.Kuninə aid edilir və onun 1964-cü ildə hazırlanması təkmilləşdirərək 1970-ci ildə təkrar ortaya atılması məlumdur [Bax: Архангельский 1964; Гаврин 1974; Кунин 1970]. A.V.Kuninin metodu sonralar frazeoloji təsvir də əlavə olunmuşdur. Frazeoloji təsvir ayrıca metod kimi də təqdim olunur. D.O.Dobrovolski 1990-cı ildə frazeologiyasının struktur-tipoloji metodu işləmişdir. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin freym və səviyyə təhlili frazeoloji modelləşdirmə modeli metodlarından da istifadə olunur [Bax: Добровольский 1990; Федулєнкова 2006]. Yuxarıda sadaladığımız metodları təqribi xronoloji ardıcılıqla düzsək belə bir mənzərə alırıq: 1) kontekstoloji metod (1963); frazeoloji eyniləşdirmə metodu (1964); frazeoloji təsvir metodu (1964); variantiv metod (1964); komplikativ metod (1974); struktur-tipoloji metod (1990); freym təhlili metodu (2000); frazeoloji modelləşdirmə metodu (2006). Frazeologiyanın tədqiqatında istifadə olunan metodların sırası bununla bitmir. Təbii ki, frazeologiya frazeoloji vahidləri ayırmaq prinsiplərini, onların öyrənilmə, təsnif, frazeografiyada təsnif metodlarını işləyib hazırlayır, müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə edir. Mənanın komponent təhlili də frazeologiya metodlarından biridir. Bu metodda frazeoloji vahidin söz komponenti “semantik vuruq” səviyyəsində götürülür, yaxud söz strukturun elementi olaraq fərqləndirilir, onun mənası isə frazeologizmin mənasını motivləşdirən element rolunda çıxış edir. Dilçilikdə mövcud olan metodlar bazasında frazeoloji təhlil və təsvir üsulları, metodları yaradılır. Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa applikasiya metodu da tətbiqini tapır ki, bunu eyniləşdirmə və ya identifikasiya metodunun bir növü də saymaq mümkündür. Seçmə və kombinasiya qanunauyğunluqlarına müvafiq şəkildə düzələn birləşmələrdən frazeologizmlərin struktur-semantik təşkili fərqlərini təyin edən dəyişənlərin seçilməsində məhdudiyyət metodu da frazeologiyaya şamil edilir. Bu sonuncu dəyişəni seçmə, yaxud dəyişəni seçmədə məhdudiyyət metodu da adlandırılabilir. Göründüyü kimi frazeologiyada tətbiq olunan metodlar müxtəlifdir və onların əksəriyyəti bilavasitə linqvistik tədqiqat metod və üsullarının frazeoloji ladda köklənməsi ilə formalaşmışdır. Məsələn, N.Amosovanın kontekstoloji təhlili əslində, ümumi kontekst təhlili üzərində qurulmuşdur. Sadəcə burada sabit kontekst sabit birləşməyə uyğun şəkildə seçilir. Yaxud kontekst konkret mətnə deyil, birləşmələr toplusundan götürülür. Təbii ki, hər bir frazeoloji tədqiqatda frazeoloji təsvir metodundan istifadə olunur. Bu metodun prinsip və xüsusiyyətləri, tətbiq pillələri A.V.Kunin tərəfindən işlənmişdir.

Frazeoloji vahidlərin müxtəlif siniflərinin aşkara çıxarılması, frazeoloji vahidlərin komponentləri arasındakı əlaqələrin təyini, birləşmələrin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili frazeoloji təsvir əməliyyatlarından asılıdır. Belə əməliyyatlar frazeoloji sistemin və ona xas olan assimetriyanın təsvirinə [Bax: Кунин 1988, s.98], sözlərin sabit birləşmələrinin müxtəlif tiplərinin öyrənilməsinə [Bax: Кунин 1988, s.102; Федулєнкова, Попова 2004, s.168] imkan yaradır.

Frazeoloji təsvirin əsas əməliyyatlarından biri frazeoloji və ya sabit birləşmənin tərkibindəki komponentin leksik mənalı, köməkçi, modal və nida söz olması adverbial, substantiv, adyektiv, feili, nidayı modal və köməkçi frazeologizmləri ayırmağa əsas verir. Eyni zamanda cümlə quruluşu tam predikativli frazeologizmləri ayırır.

Dilçilikdə tədqiqat metodu öyrənilən hadisəyə müəyyən yanaşma, onu öyrənməyə imkan verəcək müddəaları, elmi və xalis texniki üsullarını əhatə edir. Frazeologizmlərin spesifik xüsusiyyətləri onları daha mürəkkəb linqvistik hadisə kimi ortaya qoyur. Məhz bu baxımdan frazeoloji tədqiqatlarda müxtəlif metodlardan istifadə edilir. İlk metodun N.N.Amosovanın işləyib hazırlanması yuxarıda göstərildi. Kontekstoloji metodun əsasında dil

hadisələrin obyektivliyi, öyrənilən dilin spesifikliyinin nəzərə alınması, frazeologiyanın nitqdə öyrənilməsi, vahidlərin kontekstual qarşılıqlı təsirinin nəzərə alınması durmuşdur. Metodun çatışmaz cəhətlərini frazeologizmlərin distribusiyası, sistemlilik və sabitlik məsələlərinin qoyulması əhatə etmişdir. Frazeoloji vahidlərin metodologiyasında növbəti addım A.Arxaşelskinin variasiya metodu olmuşdur. Bu metodun əsas üstünlüklərinə frazeoloji vahidlərin komponentlərinin xarakterik xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə öyrənmək cəhdi, sabit və dəyişən komponentləri ayırmaq dilin frazeologiyasını kommunikasiya aktlarında mövcud olan müəyyən sistem kimi anlamaq hesab olunur. V.Arxaşelski frazeoloji mənanı xüsusi linqvistik kateqoriya saymışdır [Arxaşelski 1964 s. 121-127]. Onun metodunun çatışmaz cəhətini metodologiya əməliyyatlarının kifayət qədər işlənilib hazırlanmaması hesab oluna bilər.

S.Q.Qavrinin komplikativ metodu da frazeologiyada geniş tətbiqini tapmışdır. Metod müəllifin fikrinə görə, hər bir sabit söz birləşməsi funksional və semantik mürəkkəbləşdiyinə əsasən komplikativdir. Metodun əsasını aşağıdakı prinsiplər təşkil edir: 1) frazeoloji vahidin spesifikliyinin açılması yalnız onun strukturundakı əsas və komplikativləşdirici funksiyalarla mümkünləşir; 2) frazeoloji tərkibi ayırma sabit komplikativ birləşmələri sərbəst birləşmələrdən fərqləndirməklə əldə olunur; bu zaman işləklik, təkrar canlandırma və sabitlik nəzərə alınır; 3) komplikativlərin xassələri onların semantik struktur xassələrinə əsasən təyin olunduğuna görə semantik və funksional xüsusiyyətlər qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır [Гаврин 1974, s.21-46].

D.O.Dobrovolskinin frazeoloji sistemin struktur-tipoloji metodu müxtəlif dillərin frazeologiyasını ekstralingvistik və genetik amillərdən kənarda öyrənməyi nəzərdə tutur. Bu metodla tədqiqat tipoloji sıra təşkil edən bir neçə dilin frazeologiyası araşdırılır [Dobrovolski 1990]. Frazeologiyada bu metodun tətbiqi bir çox məsələlərin həllində öz rolunu oynayır.

A.V.Kuninin frazeoloji eyniləşdirmə metodunda frazeologizmiyin əsas göstəricilərini təkrar mənalandırma, ayrılıqda formalaşma, struktur və semantik sabitlikdir. Yuxarıdakı cümlədə işlədilmiş “ayrılıqda formalaşma” rus dilində A.İ.Smiritskinin istifadə etdiyi “раздельнооформленность” mürəkkəb termininin Azərbaycan dilinə kalkasıdır. Kalka H.Bayramova məxsusdur. O, monoqrafiyasında A.İ.Smiritskiyə istinadla yazmışdır: “A.İ.Smiritski öz dərslərində frazeoloji vahidi Məzmun, quruluş və formasına görə sözlə müqayisə edərək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərir. Müəllifə görə, bunların arasındakı ortaqlı cəhət hər ikisinin dildə hazır şəkildə işlədilmiş material olmasından, yəni sözün “tam şəkildə formalaşmasından” (цельнооформленность), frazeoloji vahidin isə komponentlərinin birlikdə deyil, hər birinin “ayrılıqda formalaşmasından” (раздельнооформленность) ibarətdir” [Bayramov 1978, s.10]. Bu işdə hər iki termin H.Bayramovun işlətdiyi şəkildə istifadə edilmişdir.

Frazeologizləşmə göstəricilərinin frazeoloji eyniləşdirmə metodu ilə təyini üçün bu metodun bəzi əməliyyatlarını qeyd etmək lazım gəlir:

1. Komponent tərkibinin təkrar mənalıma faktının mövcudluğu kontekstin və lüğət izahının köməyi ilə təyin edilir.

2. Frazeoloji vahidlərdə semantik sabitliyin tam və ya qismən yenidən mənalıma ilə ifadəsini tapması frazeoloji vahidin mənasını onun komponentlərinin müstəqim mənalı ilə müqayisədə müəyyənləşdirilir. Tam yenidən mənalıdırmanın izahında frazeoloji vahidin komponentindən istifadə edilmir. Qismən mənalıdırma zamanı komponent müstəqim mənası ilə izaha daxil ola bilər.

3. Frazeoloji vahidin ayrılıqda formalaşmasını müəyyənləşdirmək üçün komponentlərin qrammatik dəyişmələri konteks təhlili yolu ilə aşkara çıxarılır. Sözün tam formalaşmasını təyin etmək sabit ifadənin ayrılıqda formalaşmasını sübut edir.

4. Frazeologizmlərin mənalı leksemlərə, köməkçi sözlərə, eləcə də dəyişən cümlələrə onları arasındakı oxşarlıq və fərqlər nəzərə alınmaqla aidliyin təhlili substantiv, adyektiv, adverbial, feili və digər frazeologizmlər, eləcə də tam predikativli, yaxud kommunikativ frazeoloji vahidlər siniflərini ayırmağa imkan verir.

5. Frazeologizmlərin onların sabitlik və variativliyinə əsaslanan komponent təhlili yolu ilə frazeoloji vahidlərin komponentləri arasında asılılıq tiplərin müəyyənləşdirmək olur. Bu halda sabit asılılıq, sabit-variativ asılılıq, sabit-dəyişən asılılıq, sabit-variativ-dəyişən asılılıq, transformasiya asılılığı tipləri aşkara çıxır.

6. Qrammatik təhlil yolu ilə frazeologizmlərin qrammatik quruluşunu, eləcə də onların morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri müəyyənləşir.

7. Frazeoloji mənanın aydınlaşdırılması üçün sem analiz, mücərrədləşdirmə dərəcəsinin təyini, frazeoloji vahidin daxili formasının təhlili üsullarından istifadə olunur.

Mücərrədləşdirmə dərəcəsi onun xarakterindən, frazeoloji vahidin leksik və qrammatik mənasından, prototipindən, onun sintaktik konstruksiyasından asılıdır. Daxili formanın xarakteri frazeoloji vahidin mənası ilə onun komponentlərinin mənasının qarşılaşdırılması yolu ilə təyin edilir.

8. Frazeologiyanın təsviri üçün sistem yanaşma əsasdır.

Frazeologiya hər bir linqvotənəyyətin dil mənzərəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Frazeoloji sistem xalqın obrazlı dünyagörüşünü əhatə edir ki, burada həm milli, həm də ümumbəşəri universal əlamətlər əksini tapır.

Frazeoloji vahidlər yalnız emosional obrazlı informasiyanı deyil, həm də pragmatik məzmunu ötürür. Bu subyektin xarakterindən, nitq situasiyasından, danışanlar arasındakı münasibətdən asılı olaraq işarələrin seçilməsi ilə əlaqədar olur. Söyləmin məqsədi və motivinə köklənir [Bax:Помыкалова 2012,s.292]. Bu baxımdan frazeologiya formalaşdırmaya çətin gəlir. İstənilən leksik vahid ifadə etdiyi predmet və anlayış mövcud olduğu vaxtdək dildə fəal şəkildə yaşayır. Həmin predmet və anlayış istifadədən çıxandan sonra onu adlandıran söz də arxaikləşir, dilin passiv lüğət fonduna keçir. Frazеoloji vahidlər isə onların əsasında duran obraz köhnəldə arxaikləşir. Anlayışlara münasibət daha sürətlə dəyişdiyinə görə dilin frazeoloji sistemində də dəyişmələr tez gedir. Bu baxımdan dillərin frazeologiyasındakı meyilləri öyrənmək aktualdır. Müasir dil mədəniyyətində, o cümlədən də hind-Avropa dillərində ən azı iki meyil müşahidə olunur.

Birinci meyil frazeologizmlərin işlənməsinə yaradıcı münasibətlə bağlıdır. Frazеologiyanın ehtiyat bazası genişlənir, frazeoloji vahidlərin struktur elementləri variativliyə uğrayır, fikrin üslubi ifadəsi imkanları artır. Eyni zamanda dil qlobal təsirlərə məruz qalır, milli-mədəni amillərin dildə ifadəsi müəyyən təzyiq altına düşür. Dillərdə beynəlxalq leksik qat formalaşdığı kimi, internasional frazeologizmlər də istifadə olunur.

Müasir frazeologiya beyməmiləl frazeoloji fondun formalaşma mexanizmi və xüsusiyyətlərini də öyrənir. Bu istiqamətdə tədqiqatlar tərcümədə, xüsusən bədii əsərlərin tərcüməsində, linqvokulturologiyada, koqnitiv və kommunikativ dilçilikdə, həmçinin qloballaşan dillərin tərcüməsində xüsusi önəm daşıyır.

Onu da qeyd edək ki, qloballaşma şəraitində dominant olmayan dillərin frazeoloji və paremioloji fondlarını qorumaq, inkişaf etdirmək, onların əsasında ortaq linqvokulturoloji fondu qurmaq da əhəmiyyətli tədqiqat istiqamətinə çevrilir. Unikal milli dil mühitini, o cümlədən də frazeoloji fondu qorumaq üçün xüsusi metod və metodologiyanın hazırlanmasına ehtiyac çoxalır.

İkinci meyil ana dilinə və nitq mədəniyyətinə mexaniki və pragmatik yanaşmanı əhatə edir. Bu hadisə sürətlənmiş yaşayış tempi, yeni kommunikasiya texnologiyaları, innovasiya problemləri ilə bağlıdır. Hazırda yeni tipli frazeologiyanın yaranması müşahidə olunur və burada kütləvi informasiya vasitələrinin, internetin, sosial şəbəkələrin aqressiv müdaxiləsi açıq-aşkar hiss olunur. Dilçilər internet dilinin leksikasını öyrənməyə artıq xeyli müddətdir ki başlayıblar. Bu zəmində yeni frazeologiyanın tədqiqi də aktuallaşmaqdadır [Merle P.2005].

Müasir biliklər paradigmasından frazeoloji vahidlərin statusuna baxsaq, müxtəlif strukturlu dillərin frazeoloji tərkibinin tədqiqinə maraq hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Frazеologiya sahəsində etimoloji tədqiqatların, frazeologiya ilə semantikanın, qrammatikanın, üslubiyyatın, dil tarixinin, leksikologiyanın, eləcə də psixologiyanın, ədəbiyyatın, kulturologiyanın, fəlsəfənin, məntiqin əlaqələrinin araşdırılmasına aid işlərin sayı xeyli çoxalmışdır.

Frazеoloji vahidlərin fənlərarası aspektdə öyrənilməsinin nəticəsində XX əsrin sonlarında XXI əsrin əvvəllərində linqvokulturoloji, kommunikativ-pragmatik, koqnitiv-diokursiv frazeologiya kimi istiqamətlər yaranmışdır. Ümumiyyətlə, frazeologizmlər ekspressiv-obrazlı adlandırmanın ən tipik nümunələri, ikinci semiozisin məhsulu olduqlarına görə, dil, mədəniyyət, kommunikasiya, pragmatika və psixologiya amillərinin qarşılıqlı təsiri altındadır [Алифференко 2007,s.212].

Dolayı törədici nominasiya işarələrinin öyrənilməsi prosesində koqnitiv-sinergetik frazeologiyanın konturları aşkara çıxır. Bu frazeologiya yeni metodoloji mexanizmlərə malikdir və dilin təfəkkürlə, şüurla, mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinə baxır, belə qarşılıqlı münasibətləri, eləcə də qarşılıqlı təsirləri həm nəzərə alır, həm də onların dəyişməsinə öyrənir. Qeyd edilən istiqamətin əsas məqsədlərindən biri dil, eləcə də ekstralingvistik informasiyanı nəzərə almaqla frazeoloji vahidlərin semantik dərinliyini nüfuz etməkdir.

Frazеoloji vahidlərin dil və nitqdəki funksiyaları ilə bağlı məsələlər də müasir dövrdə diqqəti çox cəlb edir. Frazеologizmlərin pragmatik, kommunikativ, ekspressiv, mətnyaratma, üslubi və s. funksiyaları tədqiq olunur. Ayır-ayrı müəlliflərin dilində işlənən frazeologizmlərin aşkara çıxarılması, müəllif dilinin frazeoloji tərkibinin təyin olunması, onların mətndə işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu cür tədqiqat işlərində frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı, sinonimliyi, omonimliyi, antonimliyi məsələləri həmişə diqqət mərkəzində, eyni müəllifin bir kontekst daxilində antonim frazeoloji vahidləri istifadə etməsi xüsusi maraq doğuran hadisələrdən biridir. Araşdırmalar bu istiqamətdə həlledici nəticələr əldə etmək üçün çox sayda bədii mətn nümunələrinin qeyd olunan aspektdən təhlilə cəlb edilməsini zəruriləşdirir. Sinonim sözlərin, sinonim frazeologizmlərin bədii mətnə, xüsusən poetik mətnlərdə yaxın ətrafda işlənməsi yayılmış hadisədir. Lakin antonimlərdən istifadə olunmasında müəyyən məhdudiyyətlər müşahidə olunur ki, bu da frazeoloji antonimlərin tədqiqinə diqqətin artmasına səbəb olmuşdur. Təbii ki, məsələ yalnız bədii üslub səviyyəsində tamamlanmır, rəsmi, publisistik üslubları da əhatə edir. Siyasi diskurslarda müşahidə olunan spesifik cəhətlər onların da ayrılıqda araşdırılmasını aktuallaşdırır.

Müasir dövrdə frazeologiyaya aid tədqiqatlarda ortaya çıxan yeni meyilləri, yeni yanaşma üsullarını, metodlarını, metodologiyaları sərf-nəzər etdikdə frazeoloji vahidlərin struktur tiplərinin təyini məsələsinə yenidən baxılması, feili, nominativ, nidalı, frazeologizm bağlayıcıları, cümlə quruluşlu vahidlərin təkrar elmi araşdırma obyektinə çevrilməsinin təsadüfi xarakter daşmadığını aydın müşahidə etmək mümkündür. Eyni zamanda proses, məkan, zaman, cins, emosiya, kədər, sevinc və s. ifadə edən frazeoloji vahidlərin aşkara çıxarılması, onların

toplanması, müxtəlif meyarlar üzrə təsnifi ətrafında da elmi araşdırmalar aparılır, ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında əldə olunan nəticələrin müxtəlif sistemli və müxtəlif strukturlu dillər səviyyəsində müqayisəli tədqiqatlara cəlb edilməsinə meyil güclənir. Dini, gender, somatik, antroponimik, onomastik və s. frazeologizmlərlə bağlı belə tədqiqatların aparılması sürətlə davam etdirilir. Şübhəsiz ki, yaxın gələcəkdə əldə olunmuş nəticələrin ümumiləşdirilməsi frazeologiya nəzəriyyəsində fundamental yenilənməyə zəmin yaradacaqdır.

Elmi paradıqlar bir-birini sürətlə əvəz edir. Dillərin frazeoloji fondları da genişlənir. Lakin fondların genişlənməsi müxtəlif dillərin frazeologiyasındakı ortaq və fərqli cəhətləri dəyişdirmir. Linqvistik tədqiqatlarda da ortaqlığın, eləcə də spesifikliyin şərtlərini, prinsiplərini, səbəblərini aşkara çıxararaq onların dil səviyyəsindəki izahını tapmaq birinci növbəli məsələdir. Frazeologiyanın perspektiv tədqiqatı xətti isə poliparadıqmalığa istiqamətlənmişdir. Frazeoloqlar poliparadıqmal tədqiqatların metodlarını, metodologiyasını işləyib hazırlamağa başlamışlar. Şübhə yoxdur ki, yaxın gələcəkdə frazeologiyanın bu istiqamətdə tədqiqi dominantlıq qazanacaqdır.

Müasir dövr frazeoloji tədqiqatlarda tipologiyanın və linqvistik frazeoloji universalilərin öyrənilməsi də qırmızı xətlə keçir. Son vaxtlara qədər tipoloji mövqedən, adətə, fonologiya, fonetika, morfologiya, sintaksis, leksika və semantika öyrənilirdi. Ötən əsrin 80-ci illərindən D.D.Dobrovolski frazeologiyayı tipoloji asrekdən öyrənilməsinin əsasını qoymuş və bu istiqamətdə tədqiqatlarını ardıcıl davam etdirmişdir. O, frazeoloji sistemin universal xüsusiyyətlərinin ümumi tipologiyasını qurmağa çalışmış, bu zaman məntiqi-anlayış və məxsusi dil universalilərini ayırmağı təklif etmişdir. Müxtəlif frazeoloji universalilərin tipologiyasını qurur və onları yarım tiplərə bölür [Dobrovolski 1991; 1990]. Qeyd etmək lazımdır ki, B.A.Serebrennikov "lingvistik" və "məntiqi-lingvistik" universaliləri fərqləndirmişdir [Serebrennikov 1972; 1983 s.299-301]. Bir tərəfdən, bütün dillər üçün ümumi olan xassələr vardır. Çünki təbii dil işarələr sistemini təmsil edir. Digər tərəfdən, inikasın elementlər çoxluğu mövcuddur ki, bu bütün insanlar üçün eynidir və ümumiyyətlə insan şüuru üçün səciyyəvidir. Birincilər bilavasitə dil və ya immanent universalilərini təmsil edir. İkincilər ekstralingvistik şərtlənən universalilərdir. Bu iki növ universaliləri qarşılaşdırma mahiyyətə sistemin elementlərini eyniləşdirməkdir. Həmin elementlərlə obyektlər (şeylər, proseslər və s.) adlandırılır. Digər elementlər isə insan şüuru (təfəkkürü) elementləridir [Dobrovolski 1990, s.250]. Beləliklə, linqvistik universalilərə ayırmaq təsdiqini tapır. Bu müddəaya istinad etməklə frazeoloji universaliləri müxtəlif dillərin materialları əsasında təsnif etmək mümkünləşir.

Nəticə

Müasir frazeologiyanın müqayisəli qarşılaşdırma, tipologiya və frazeoloji universalilər əsasında tədqiqatları üçün şübhəsiz ki, müxtəlif dillər üzrə ayrı-ayrı aspektlərdə aparılacaq tədqiqatlar vacib baza təşkil edəcəkdir. Bu baxımdan ingilis dilinin materialları əsasında frazeoloji antonimlərin öyrənilməsi, onun nəticələrinin gələcəkdə Azərbaycan, yaxud türk dilləri üzrə oxşar araşdırmaların nəticələri ilə birlikdə frazeoloji tipologiya, eləcə də frazeoloji universalilərin tədqiqinə cəlb edilməsi effektiv nəticə verə biləcək, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın türk və german dilləri materialları əsasında yeni, müasir aspektdə öyrənməyin əsasını qoya biləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Балли Ш. Французская стилистика. Москва, Наука, 1961.
2. Виноградов В.В. Избранные труды.
3. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград, Изд-во АУ, 1963, 208 с.
4. Sweet H.A. A new English grammar. Logical and historical.
5. Part I. Oxford, Clarendon, Press 1955, 156 p.
6. Мочалина К.Н. К определению понятия «идиома» в отечественной и зарубежной лингвистике// Известия Самарского научного центра РАН. Самара, CHIS РАН, 2011, т.13, №2 (5), с.180-686.
7. Смит Л.П. Фразеология английского языка. Москва, Учпедгиз, 1959.
8. Ball W.Y. Colloquial Idiom. London-New-York-Toronto, Longmans, Green & Co.1958.
9. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва, 1978.
10. Кунин А.В. Английская фразеология. Теоретический курс. Москва, Высшая школа, 1970